

A.Gergely András Identitástól zombifikációig

Kaland, közösség és énkeresés...

Nem sokat kell keresni, de találni annál könnyebb: majdnem minden etnikai-kisebbségi-kulturális találkozás, szembesülés, ellenszegülés vagy tartózkodó távollét-idegenség idővel megszüli az ellenállás, a konfliktus erőit és nekibuzdulásait... Ugyanakkor elég szétnézni a mindennapi lét kiskonyhai kisablakából, s éppúgy belátható a kultúrák közötti találkozások esélye a megértésre, kríziskezelésre, jobblétre, státuszbecsére. Alább ezekhez a tónusokhoz válogattam össze hevenyészett jegyzeteket, melyek más-más közegbe, más és más orgánumba, eltérő olvasóközönséghez szóltak anno. Itt most csupán kísérlet, szólnak-e együtt is, összhangban vagy hangnemi különbségekben, hatásokban vagy kontrasztokban...

Egyike az elsőknél valami olyasmi, mely az idegenség közelségét, a belátás békéjét, a moderált konfliktust, vagy legalább a lehetséges összhang kicsiny esélyét próbálja megtalálni a nemzetek és népek közti áthatások, tónuskülönbségek, átvételek és feszengések historikus szférái közepette.

Magyarságtudat, nemzetfejlődés, befogadás – ezzel a rejtett, de írásonként is szinte gazdagon kifejeződő alapozó üzenettel jelent meg a magyarországi Bolgár Kulturális Fórum kiadványa,¹ mely mint konferencia-kötet a tematikus párhuzamokat és egybecsengéseket bolgár, magyar és angol nyelven teszi közzé. A könyv felhangoló bevezetői és meghatározó tanulmányai kiemelik Szent Naum szerepét (kinek 1100 éves emlékezetére vállalkozott maga a konferencia is) a pápák elismerte térítő és tanító vállalkozásában, továbbá a Ciril és Metód tanításait híven képviselő misszió teljesítésében becsülik fel. Közvetítő és beteljesítő funkcióban tehát – noha ennek részletei még a kutatások témakörei, s ezek folynak is a bolgár-magyar kultúraközi, nyelvi, irodalmi, történettudományi bűvárlatok körében.

E vizsgálódások anyagából és tudományos környezetéből kerülnek ki a könyv tanulmányai is, gazdagon körvonalazva a keleti és nyugati vallásosság historikus konvencióit, mentális tradícióit és szakrális örökségét magában a kölcsönhatások folyamatában, a párhuzamosságban és együttélésben. A tanulmányok szerzői Szent Naum kapcsán – kinek értékelését a Kelethez tartozás és a keresztény Európa népeinek térítési szolgálata egyaránt meghatározta –, az összekötő, kölcsönhatásokat elősegítő, térítő szerepet hangsúlyozzák, mely örökségre már Szent István törekvéseinek számos hangsúlya is esett, s bizonyos egyetemes keresztény értékekben fogalmazódhatott meg. (Így például István támogatásával Magyarországra jött bizánci szerzetesek és kolostor-építési tervek elfogadtatására is sor került, majd később Árpád-házi Szent Piroška élete is megerősítő volt a kölcsönhatások terén, midőn a konstantinápolyi császár felesége lett és kultusza évszázadokig a keleti egyházban teljesedett ki). Szent Naum pedig, mint Ciril és Metód tanítványa, egészen 868-as római pappá szenteléséig (és azon túl is) Pannónia missziós térítésének feladatát vállalta, megjárta Moráviát, hét éven át tanított a bolgár fővárosban, majd a macedóniai Devolban, később Ohridban, ahol az általa építtetett Szent Arkangyalok monostorban töltötte élete végét, egészen 910 decemberi haláláig. Ha kellett, költő, filozófus, térítő lelkipásztor, az óbolgár írásbeliség fejlesztője és fenntartója volt.

¹ *Kelet és Nyugat között – Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai*. Szerkesztette Doncsev Toso, H. Tóth Imre és Menyhárt Krisztina. Bolgár Kulturális Fórum, 2011, Budapest, 264 oldal és mellékletei.

Életrajzainak készítői még a Magyar Királyságba a 18. század elején betelepült macedovlahok, bolgárok és görögök körében is megtalálják kultuszának élő örökségét. (A kötetben Doncsev Toso, H.Tóth Imre, Király Péter, Kristó Gyula, Hriszto Trendafilov, Goce Angelichin Zhura, Elena Genova, Juliana M. Pandur, Bur Márta ezeket a résztémaköröket gazdagon körüljárják).

Az írások sorában Cselényi István Gábor a bolgár-magyar kapcsolatok tükrében Rilai Szent Iván históriáját világítja meg részletes rajzolatban, Menyhárt Krisztina a szentek démoni természetéről fest impozáns folklórtörténeti összképet, Juricskayné Szabeva Aszja az apokrif irodalom és bolgár népdal viszonyrendszerét elemzi, Marczinka Csaba a keleti és nyugati kereszténység metszéspontjában kialakuló középkori magyar állam vallási életét mutatja be a vándorlások korától a pogány, bizánci liturgikus háttér megvilágításával. Továbbá Magyar István Lénárd ehhez a bizánci parasztságról tudnivalókkal járul hozzá széles és átfogó „nemzetportréval”, Katus Elvira a budai Királyi Egyetemi Nyomda és a bolgár újjászületés időszakába kalauzol, Földvári Sándor a szláv etnikumú ortodox parókiák liturgikus évkönyveiről ad koraujkori körképet, s további előadások is a görög asszimiláció 18-19. századi képét (Papp Izabella), a munkácsi püspökség ikonjainak stiláris forrásait (Papp Bernadett), vagy a miskolci ortodox keresztények vallási identitás-rajzolatát megjelenítve (Veneta Jankova) teszik teljesebbé a körvonaláiban is összhatások sűrű rendjéről felmutatható körképet. A kötet tizenhét metszettel, ikonnal, Emmánuel- és Dávid-ábrázolással gazdagítja e kölcsönhatások vizuális jelentéstartalmait.

A bolgár-magyar kapcsolattörténetről – ki hogyan van vele, én csak a magamét mondom és a tapasztaltat állapítom meg – kevés (a köztudatban föllelhető, közismereti tudást felmutató) tényanyagba ágyazott képzetünk, annál is kevesebb a Balkán társadalmi kapcsolatait és vallási kölcsönhatásait kimunkáló, képviselő, szervező és örökségként reánk hagyó szereplőiről. Ezért is mérőöldkő-értékű e kiadvány, melynek a hazai tudáspiacon hatványokkal komolyabb rangja kellene legyen. Ha „mindössze” egy kisebbségi szubkultúra részterületének lenyomata lenne, vagy ha méltán tükrözné térségünk és a Balkán viszonyában is meglévő sokoldalú, interkulturális tudást egynéhány érdeklődő számára, akkor talán nem kellene figyelmet fordítani e konferencia-anyagra és emlékező-tisztelgő könyvre. Ám ennél sokkalta izgalmasabb, személyesebb, korszakosan is meghatározó személyiségei révén mai tudásunkba befogadásra okkal igényt tartó opuszról van szó. Ha korunk hőseit, kultuszait, méltó képmásait a népszerű kultuszépítések áramlatai kényszeresen keresik, netán föl is fedezhetnék ismeretlen-névtelen hősök vagy mitikus teljességű példaképek sorsának mihozzánk szóló üzeneteit. Még ha korunk új mítoszépítő világképei között látszólag „csak” balkáni változatot és a celebritások egészen más dimenziók között értékesülő korszakait kell is méltó módon észrevenni... Mert hát megéri. S ez nem afféle szimpla recenzió megállapítás, látszatokkal teli lelkesedés vagy felszínes olvasat, hanem alapos meggyőződés. A magyarországi bolgárok kulturális képviselete, akár kiadványok, akár rendezvények terén, de végső soron az oktatásban, kutatásban szintúgy, jól tükrözi ezt a „megéri” minősítést. S bár kevés az erre fordított figyelem, a topolyai harmadosztályú focicsapat most felavatott új stadionja vagy a Komáromban most felújítandó hatmilliárd eurós stadionhoz képest mintha nem igazán lennének oly fontosak a magyarországi bolgárok vagy akár örmények..., a (politikailag mindenesetre, kulturálisan aligha) megtérülő nemzeti befektetések talán még véletlenül sem érik el a nemzeti konzultációban kiérdemesült lelkek megváltását, egyszer majd még netántán fontos lesz e kultúra értékeinek fölbecsülése és a kapcsolat-kölcsönösség beteljesítése...

Gyűjtött világok bűvkörében, hitek az átláthatatlanságban

Minden értékbecslés jobbára értékrend és gyűjtőkör függvénye is. Efelől nem hagy csöppnyi kételyt sem Ilija Trojanow regénye,² mely látható felszínén egy kalandor-utazó-főhős-fantasza sorsvetéseit követi, a három nagyobb historikus és földrészblokk mindegyikében azt érzékíti meg olvasóival, miért nem érti, s hogyan nem is értheti meg a hódító, magabiztos, sikerképes Nyugat a többi világok másságát, életvilágát, ritmusát, létfilozófiáját, és miért érdemes nekünk magunknak e megértés és elfogadás attitűdjét komolyabban gyakorolni. Szavakat serkentő kötet ez, olvasatok felé kanyargó históriák foglalata, beavató és ki nem adó titokmesélés sztorija, kitérőlegesen felszínes érintésre is alig elegendő talánnyal... Ugyanakkor annyi kételkedő reménységgel, együttérző attitűddel sugárzó mű, hogy nehéz szűkítő spektrumban szólni róla, inkább kiengedett fantáziával kéne körülvenni, idézetek harsonáival, lelkendezések fordulataival..., s ezekből is szinte pár oldalanként egy tónust, hangulatot, fénypontot, mozgásirányt, álmidőt, naplókényszeres feljegyzésrészletet kiemelve. Már csak azért is, mert a főhős, Sir Richard Francis Burton (1821–1890) maga is írogató ember, elbeszélő jellem, aprólékos jegyzetkészítő karakter, kinél oldalak százain át sem található ki igazán: álmodozó vagy kém, földrajzi felfedező vagy hiú katonatiszt, viktoriánus gyarmatosító vagy hitet is meglelni próbáló kísérletező inkább. Indiával kezd, megannyi táj és létforma, stílus és hitvilág kavalkádjával..., hogy azután a mekkai zarándoklat sodródó hívei között lássuk viszont a második nagy blokkban, mindenhol felvezetővel, társakkal, ellenfelekkel és gyanakvókkal szembesülve, kik a létezés mégoly fontos vagy hangsúlyos válfaját is elvitatják a másiktól, ha az másabb valamelyest... Rövid tanulságként: „...*Ha embertársunkban mindig csak a másikat látjuk, sosem szűnünk meg sebeket ütni rajta. Az ördög tehát a különbségben lakik, amelyet az emberek maguk közé emelnek*” (250. oldal). S fölöttébb így van ez, ha az ember eleve a különbségekből él, ha sebeket ütnie rangját adó státuszjelkép is. Sir Burton ugyanis százados, katonai felderítő, helytartó, részlegparancsnok, magát a gyarmatiságot szolgáló tiszt, kinek már szülei is a háború iparából éltek, s kinek írói babérjai, nyelvészkedő ösztöne, költői hajlama mintegy a betű-hang-ritmus kreativitásával egészítik ki az etnológiai figyelmet, az orientalista vonzalmat, felfedezői elszántságot és lánglelkűséget.

Burton felfedezői-főhősi leleménye mindenekelőtt a Tanganyika-tó s a Viktória-tó földerítésében ismert, s ha indiai tájakon vagy a Vörös-tenger parti Mekka-Medina zarándoklat végigjárásában is jeleskedett, az már főképp a másságokra szakosodott, de azokat elfogadni képtelen üzletemberek közegében történik. A remény ténye, a fohász légiessége, s a mindenkori haszonlesők gyilkos rohamai egyképpen veszik körül e légiességben a megtérés esélyét, a túlélés merszét, a többre jutás jelképességét: túlél, aki hisz, s túlél, aki ismeri a „túl” és az „élés” néhány köztes verzióját. Burton kitartó túlélő, valahol a megszelídített terminátor és a szakrális önkívületbe simult jótéltélek keresztesződésében. Viktoriánus katonatiszt, ki később a keleti erotika reneszánszra gyakorolt hatásáról értekeznek, lefordítja és kiadatja (1883) a Káma Szútrát, a Gyönyörök kertjét (1886), az arab irodalom vaskos válogatását (1888), néprajzi útjairól (inkább gyűjtő szenvedélyéről) is muzeális emlékekanyag őrzi kalandos természetének kegyhely-emlékeit. Mint a Kelet-Indiai Társaság és a királyi Földrajzi Társaság „ügynöke” is aktív, harcban felfedező társaival, nyelveket tanulva és járhatatlan vidékeken is áthatolva, hogy a több helyi

² *Világok gyűjtője*. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2009., 383 oldal.

nyelvben is más jelentésű Tanganyika-tónak jelentést keresve, s hogy Viktória tiszteletére adhasson „új nevet” a Nílus feltételezett forrásterülete kapcsán.

Trojanow kényelmes és helyi ritmusban engedi fölfedezni és kultúráközi evidenciákban otthonosságra lelni Burton századost, hagyja társakat venni és életformákat kipróbálni, szeretőt és szolgát bérelni Indiában (Bombay, Saroda, Surat és Gujarat vagy Sindh tájain), hádzsra merészkedni egyetlen fehérként és idegenként Mekka felé jártában, s expedíciós túrára indulni Zanzibár brit közegéből, hogy tipikusan brit és katonai elszántsággal járjon végére, merről folyik a Nílus a kies Kairó felé. A regény minden helyszíne és miliője nemcsak a naplóíró, mániákus forrásfeltáró és fordító Burton létformáit, egzotikus világokat gyűjtő szenvedélyét, vallásokat feltáró indíttatását hozza, hanem mindhárom helyszín empirikus (vagy romantikusan realista) szituációs életképeit is fölillantja-elkíséri. Hol hindi írástudó, hol arab kereskedő vagy megszállott megfigyelő, végül expedíció-szervező hordár alakjában mutatkozik meg másságos mássága és köztes létfelfogása, mindezzel visszahitelesítve a történet, a környezet válaszait, értetlenségét, a vádak és gyanakvásokat, a brit terjeszkedés korszakos félelmét, s végül a magánemberi reménytelenséget is, hogy bármennyi tudás, bárminő tapasztalat és akármely életviteli rend több lenne, mint szereplőinek maga-kreálta világa.

A szöfiai születésű (1965) író kalandregénye a „világok gyűjtőjének” útvonalain ugyancsak álruhákba burkolt személyiséget rejt, s ahogy újságíróként vagy kortárs kalandorként újrjárja Burton térképvonalaait, nemcsak ragyogó stílusbiztonságról árulkodik, de a mindannyiunkat „belülről” érdeklő alapkérdésekről, ember és környezete, létmód és életesélyek, másságok és kisebbségek, létértelmezési attitűdök és létkiteljesítő körülmények mikro-drámáiról ugyancsak.

Az „ördög és a különbségek” árnyalatai izgató, felemelő, kiszolgáltató sodrásban jönnek elő Trojanow lapjairól. Követhetetlen, sőt drámai, mennyire kétes a létezés értelme, s mégis, mennyire nélkülözhetetlen is. Markáns könyv, akinek kezébe kerülne, véletlenül se hagyja ki! Sem indiai, sem mekkai-medinai, sem kelet-afrikai tájakon nem járka oly sűrűn a kíváncsi lélek, hogy kihagyhatná a „népismeretnek” regényes, históriának szinte szociografikus, lírának pedig veretesen bőbeszédű művet. Ha lehet a folyóvölgyi kultúrák évezredes misztikumát a lét megismerési játszmaiba bevonni, s lehet mindebből kultúrák közötti kölcsönhatások „karakterológiáját” megkomponálni, azt szinte vonzóan készen, visszafogottan toleránsan, de roppant feladattudatos megértő mód megfigyelésével kapjuk meg Trojanow regényéből.

Fekete földrész, folyóvölgyi történelem, mikroméretű létharmóniák

Megértő módok és érzékeny belátások nehézsége, időhiány és távolság nyűgje persze sokszor és sokfélét beszűkít saját világunkból is, hátmég a más földrészek sajátosságaiából. Talán a mindenkori helyiek, gyarmati népek és őshonos lakók számára csak egy európai vagy amerikai lehet oly beképzelt, hogy azt hiszi: a legfontosabb dolgokat, melyekből a világ áll, nagyjából át tudja tekinteni, vagyis „képben van”, s ez neki elegendő is a hétköznapi célokra... Ugyanakkor afrikanista kollégám panaszkodik éppen arról, hogy egyetemi diákjainak meghirdetett órákon térképből, forrásműből, video-felvételből, elektronikus adatbázisból többet is igénybe kell vennie arra a célra, hogy egyáltalán a térképre vezesse a diáksereg pillantását, hogy elhelyezze tekintetük előtt Afrikát úgy, hogy ne valami más földrészek helyére képzeljék oda, ha Magyarországhoz való helyzetét kell meghatározniok egy vaktérképen...

Akkor hát tudunk-e mindent, amit például a Fekete Földrészről tudni érdemes...? S ha nem pusztán kartográfiai tesztet veszünk alapul, vajon mennyivel több részlet világlik ki e praktikus tudásból? Ismerjük-e Ghána, Elefántcsontpart vagy Zambia helyét, történetét, perspektívát, s ha az újságokban kenyai polgárháborúról vagy tuszi hatalomátvételtől olvasunk, akkor el tudjuk-e helyezni a menekültek mozgásirányát, vagy épp a kínai kereskedők betelepülésének, az afro-amerikai rabszolgaság eredetének, vagy a Kilimandzsáró megmászására tett kísérleteknek helyszíneit és adatait?

Az itt szóbanforgó könyv Dawda Faal: *Gambia: afrikai történelem egy folyó völgyében*³ című munkája ugyan nem az itt utalt helyszíneket taglalja, de egy épp ily ismeretlen, a magyar nyelvű szakirodalomban is ezidáig csak alig előforduló, mondhatnánk: nem is létező tájat, Gambiát. Ez a Szenegáltól a Guineai-öböl vidékéig terjedő ország (vagy eredeti nagyságában, birodalmi méreteiben tekintve régió) olyannyira ismeretlen, hogy a Guineai-öböllel párhuzamosan, a Gambia folyó mentén húzódó tartományként szinte teljesen kiesik látókörünkől. Nemcsak a miénkből, de szinte egész Európából – hacsak az elmúlt két évszázad brit és francia, majd portugál és holland gyarmatosítás-történetét nem vesszük, melynek keretében számos érdekltség lett geopolitikai és stratégiai szempontból fontos események háttérévé. Ez a kicsi (nemcsak afrikai méretekhez képest parányi, de mindössze két kelet-magyarországi megyét lefedő) terület ugyanakkor az Atlanti-óceán parti Afrika egyik legizgalmasabb vidéke, melynek belső konfliktustörténete is szinte példátlan. Az 1130 km hosszú folyó a történelem során mindig is összekötő szerepet játszott Nyugat-Szudán és a partvidéki erdők között, s itt haladt a transz-szaharai kereskedelmi út is, amely az ősi szárazföldi városokat kapcsolta össze a tengerparti kikötőkkel, továbbá terepéül szolgált az arany-, fűszer-, földimogyoró-, és rabszolga-szállításnak is, melyek a térség legfőbb forrásai és adottságai voltak egy évezreden át. Ezt a tájat, ezt a néptörténetet és országtörténetet csak a kifejezetten afrikanista szakemberek ismerhetik valamelyest, a szélesebb olvasóközönség, egyetemi hallgatók, vagy akár társadalomtudományi szakemberek köre azonban kevésbé.

Mindezen okok miatt is alapkérdés, hogy a rendelkezésre álló saját szakismeretek mennyisége a mű fontosságával milyen viszonyban van, mit hoz a tudomány piacára, az oktatásba és a közismereti tudásszintek gazdagításába egy új opusz, amely épp ezt a tájat tárja föl történeti és jelenkori dimenzióiban. S mert nem vagyok afrikanista, főképp csak arra koncentrálok itt, mit ad, mennyit ígér ez a mű az érdeklődőnek, mi újat mond és hová vezet a tekintetet. E szempontból kivételes gazdagságú a könyv, annyi újdonsággal, amennyi csak egy új műbe, ismeretlen táj bemutatásába beleférhet. De ha csupán egy lenne az afrikai tájegységeket bemutató valamelyik sorozatban, akkor sem lenne fölösleges tudás, mely belőle szerezhető. Azonban nem pusztán ennyi. Kiderül belőle számos oly evidens tapasztalat, amit talán kimondani is szomorú, mégis kikíváncozik a recenzensből... Beláthatjuk például, hogy itt is emberek élnek, akik nem „vadak”, nem „elmaradottak”, nem legyinténivalók, hanem olyanok, akik főként túlélni próbálnak, halásznak, barátkoznak, háborúznak, védekeznek, dolgoznak és gyermeket nevelnek, éppúgy, mint a világ bármely más táján. Élik tehát kollektív, etnikai, kulturális, katonai és jogi, gazdasági és állampolitikai hétköznapijait – éppen úgy, ahogy Európában vagy Amerikában, Ázsiában vagy Kanadában teszik a többiek. Csakhogy míg az utóbbiak történetéről vannak európai oktatásba illesztett, tájékoztató forrásokkal minduntalan megerősített ismereteink, addig Afrika méltatlanul sötét táj marad a mindennapi érdeklődő számára. Itt is zajlanak törzsi változások, lázadások,

³ Fordította Simovits Ágnes. Publikon Kiadó, Pécs, 2008., 126 oldal

migrációk, kiépülnek és leomlanak birodalmak, kialakul rabszolgaság és piac, feudalizmus és nyelvi háború, aranyláz és gyarmatosítás, előkerülnek törzsi vallások, kereszténység és iszlám, életre kelnek szolgálonépek és császárok, hadseregek és pártok, koalíciók és államalakulatok – ám anélkül, hogy ezekről a legcsekélyebb népvagy tájismeretünk lenne...

A kötet haszna tehát elvitathatatlan. Sőt: mert része egy afrikanista érdeklődésnek, s beilleszkedik egy új tudásterület forráskiadványainak sorába, ezért még hangsúlyosabb, hogy megjelenése kik számára és milyen módon biztosít elérhetést, tudást, felkészültséget vagy új tudományos kutatási irányt!

A szerző, Dawda Faal, banjuli születésű, helytörténettel foglalkozó történész-tanár Gambia-képe igencsak meglepő, s ez fokozza a lektor ismeretszintjének elbizonytalanodását. Faal professzor a Lesothói Állami Egyetemen folytatott előzetesen szociológiai és történelmi tanulmányokat, így nézőpontja, történelemszemlélete hiteles, ugyanakkor megfelel a tudományos kutatás és ismeretközlés szempontjainak is. Ő maga nem valamiféle brit koronagyarmati főfelügyelő, felfedező kalandor vagy katonatiszt, hanem egyszerre szaktudor és helybeli tudományos munkaező is, aki alig érzékelhető elfogultsággal viszonyul a helyszínekhez és műalkotásokhoz, az iparosok életútjához és a történetmondók bölcsességéhez.

Amit leír, az azonban másutt elérhetetlen tudás, így tisztán ajándék azoknak, akik számára összefoglalta mindazt, ami Gambia vagy térsége szempontjából fontos. A térség országainak, mini-államainak vagy birodalmainak történetét a Szerző szerint három tényező határozta meg: a kereskedelem, az államalapítás és a vallások (animizmus, kereszténység és az iszlám) elterjedése. Ezek kétségtelenül az észak- és nyugat-afrikai népek közötti kapcsolatok és konfliktusok sorozatából fejlődtek ki. Mindezek alapján világosan láttatja, hogy a szenegambiai térség egyetlen népének története sem teljes e kapcsolatok és konfliktusok, kultúrák és erőviszonyok említése nélkül, mivel ezek tették lehetővé mind Szenegál, mind Gambia politikai és szociokulturális fejlődését. A gazdaság terén például a transzatlanti kereskedelem az ún. „gazdasági háromszögben” válik fontossá: Európából jobbra készáru (vas- és rézrudakat, pamutot és selyemanyagokat, dohányt, fegyvereket, lőport és alkoholt) szállítottak Nyugat-Afrikába, ennek értékéből onnan rabszolgákat vittek Amerikába, ahonnan pedig rizst, dohányt, gyapotot és cukrot vásároltak fel Európába szállítás céljára. A rabszolga-kerkedelem lebonyolítására a résztvevő európai államok erődítményeket, várakat és kereskedelmi lerakatokat építettek szerte Afrika nyugati partvidékén. Maguk az európaiak sokáig nem is mentek a szárazföld belsejébe, a rabszolgákat a partra helyi közvetítők szállították, akik afrikai uralkodóktól vették az embereket. A térség felfedezés-története, a brit és francia, vagy holland és észak-afrikai meghódítás-története ugyancsak új kérdéseket vetett föl, ezek belátása ugyancsak roppant fontos nemcsak Afrika, nemcsak Európa vagy Amerika, de a világkerkedelem, a nemzetközi migrációk, a világpolitika és az egyetemes kultúra szempontjából is. Márpedig ez, s ennek háttere, nagytérségi eseménytörténete az, amit a Szerző felmutat nekünk.

S éppen ez az, amiért a kötet kiadását főképpen csak üdvözölni lehet. Megannyi száraznak tűnő, inkább etnohistorikus rész van a műben, mely idegen olvasó számára kvázi érdektelen is lehet talán. Sőt, esetleg a helyi lakosság számára sem ismeretes ilyen összefoglalásban. Viszont épp a történések e kötetben bemutatott aprólékos menete, historikus árnyaltsága adja azt az összképet, melyet megismerni, s melynek nemzetközi, vagy földrész-közi konnotációit belátni elemi szükség ma már („a globalizáció korszakában”), s még inkább az, ha súlyának megfelelően érzékeljük, mi a jelentősége Afrikának a harmadik évezred nemzetközi

folyamataiban, egyensúlyában. Gambia talán nem a legfontosabb nyugat-afrikai ország, amely magyar érdeklődést vonzana. Talán nem az olajkincsre, aranyra, vízre vagy stratégiai beruházásokra orientált tőkét vonzza, s nem is a hegymászó turistákat csalogató tájak közé sorolható. De épp azért, mert természeti tájai, kicsi, de békés és biztonságos mivolta, kortárs polgárháborúktól régóta mentes adottságai az igazi kincsei, éppenséggel már megfogalmazható kérdés, hogy miért hiányzik mentális térképeinkről Gambia, miért nem vettük észre belső fejlődését, miért nem értékeltük sokra szenvedelmes történetét még olyan tudományos művek révén sem, amelyek ezt a sajátlagos világot régen vagy ma bemutatták.

E szempontok, kulcskérdések ma már kevésé érvényesek, legalább annyiban, hogy megjelent most ez a kötet. Ami talán ennél is fontosabb feladat, de ezért még kirívóbb is egyúttal: fölfigyelhetnénk arra, mennyi ismeretlen tája van még, mennyi láthatatlan fénye maradt rejtve eddig Afrikának, melyekre ezután több figyelmet érdemes már szánunk. Dawda Faal kötete, s a Publikon kiadó afrikanista tudománypártoló tevékenysége ezzel igen komolyan gazdagodott – s már akkor is eredményes törekvés marad részéről, ha a harmadik évezred hajnalán még nem indul tömeges érdeklődés a sötétben maradt földrész árnyaltabb históriája, kultúrája felé. Merthogy – vélem én – ennek ideje is elérkezik talán, s akkor már majd másként tekintünk a csendes szerénységgel közreadott forrásmunkák felé is...

Posztgyarmati nacionalizmus, énkeresés és „zombifikáció”

Már a „poszt” sem világos... S hogyan lehet nacionalista, ami gyarmati, vagy „voltgyarmati”? Miképpen kapcsolható össze az énkeresés és a ...micsoda? Mi lehet ez a jelzős állapotú zombifikáció? S ha belelapozunk, fociról meg ilyesmikről szól...!

Persze, a gyakorlott olvasó könnyedén hozzászokik, hogy kedvenc újságjában vagy internetes oldalán ne csupán véletlen híreket kattintgassa, hanem a (sokaknak talán) legfontosabbat, a focieredményeket találja meg legelőször. Rákészül, kattint, lapoz vagy egeret görget, de a legyűrhetetlen kíváncsiság egyhamar odavezeti, hogy a keresett információt mielőbb le vadássa. Hamari hír, megnyugtató vagy felajzó élmény, stabil állandóság benyomása... Rajongók, drukkerék, szolid érdeklődők és „átlagolvasók” információs minimuma ez. Ám ha folyamatba, időrendbe, jelentéstérbe helyezik, talán teljesen mást (is) jelent...?!

Kötetnyi terjedelemben a fociról ismeretközlő, népszerűsítő vagy kalandelbeszélő köteteket szokás írni, jobbára nem is mindig a csapatok vagy sztárok világát tükröztetve, hanem inkább a szerző-riporter maga kedvére formált szövegekkel, hangulatos vagy alkalmi tudósítások válogatásával tündöklük előttünk. De például éppen Afrikáról, afrikai csapatokról szinte alig tudja a mindennapi érdeklődő, mit rejt játékuk, európai piacra kerülésük, csapatuk földrész-küzdemeinek és nemzeti bajnokságainak számos folyamata, árnyalata. Ezek okán Vidacs Bea kameruni futballról szóló kötete mindenféleképpen hiánypótló, sőt... Terjedelmesebb kötetről van szó, amely nem akar bennfenteskedni, sem egzotizálni vagy hősiesíteni, amikor a kameruni „Legyőzhetetlen Oroszlánok” nemzeti csapat sikerét és háttértalányait ismerteti, hanem magát a futballt, a sportot körülvevő nemzeti identitást, a politikai rendszerváltozást és a gyarmatosításhoz való viszonyt választotta témájául a szerző, s méghozzá nem is helyi születésűként, hanem vendégként, kutatóként, afrikanistaként és magyarként a közép-afrikai országban.

Vidacs Bea könyve, az *Egy szebb jövő képei. A futball a kameruni közgondolkodásban* két szempontból is unikum.⁴ Egyfelől a foci mint társas tevékenység népszerű voltát körülvevő vagy kiteljesítő sporttörténet, szurkolói kör, imázs és nemzeti dicsőség szempontjából is ismeretlen tájon eligazító monográfia, s ezen belül épp a kameruni verzióból vett anyagai okán nóvum, másfelől pedig a szaktudományos érdeklődés tárgyává tett hétköznapiság („populáris kultúra”-típus) okán részletgazdag terepkutatási anyag is, mely egy népszerű attrakció széles társadalmi és beágyazottsági közegének vizsgálatával az antropológiai megismerés és értelmezés lehetőségeit mutatja föl – mondhatni a szemünk láttára csinál fociantropológiát és nemzeti imázs-elemzést. Utóbbi már azért is fontos, mert bár a nemzetközi politikában, a sport-kapcsolatok és a sportdiplomácia történetében roppant komoly jelentősége van a mindenkori nemzeti futball állapotának és a győzelmek/vereségek nemzetközi piacának, de ennek mindenképp alapfeltétele a nemzeti futball kialakulása, piacképessége, oktatási és utánpótlási háttere, kormányfinanszírozási vagy magántőkebevonási/szponzorálási bázisa mögötti értékrendszer is. Erre viszont csak akkor és azok ébredhetnek rá, akik magát a labdarúgást is egy testi kultúra → szellemi hagyomány → alkalmazkodóképesség folyamatban látják vagy segítik, élvezik vagy kihasználják.

A könyvben a kameruni futballcsapat szerepel, mint első afrikai válogatott, amely Argentínát is legyőzve a világbajnokság negyedöntőjébe jutott 1990-ben, és 2000-ben Sidney-ben olimpiai aranyérmes lett, de a nemzetközi sikereken túli hazai problematikák és örömök tere is egyúttal, melyek mint minden társadalom valóságos terei és csoport-problémái, alkalmat kínálnak a kutató számára a (mások által csupán ritkán elemzett) focikörkép megalkotására. Tehetné ezt a Szerző egy izgalmas légkör bemutatásával, egy mozgási és játék-stratégia elemzésével vagy milliomossá lett játékosok életútjának népszerű bemutatásával is, ám választása mégsem kizárólag ezekre esik, hanem a sport mint eszköz, a játék mint győzelmű esély, s az erre épülő nemzeti identitás mint állapot bemutatására. A fejlődni nem hagyott egykori gyarmat „afropesszimista” bemutatása helyett ugyanakkor Vidacs Bea éppen a posztkoloniális állapot teljesebb rajzának megalkotására törekszik a hajdani gyarmati világ (mint kontextus) leírása révén. Az államiség kérdése itt a belső konfliktusmezők átalakulása és a túlhatalom biztosítása útján válik erőteljesen kortárs problematikává, melyeket a szerző a hatalmi felsőbbtség (kolonizátori) és az alattvalói létszféraakra osztott társadalom elszakadási védekezéseként, a közpolitikai tehetetlenség eluralkodásához kapcsol. Főként a „társadalmi erkölcs és politikai elszámoltathatóság” modelljével szembeni nemzeti/nemzetalatti ellenállás dimenziói között leli meg értelmezését annak, miként vált a politikai patthelyzetben is érvényesülő kritikai attitűd a politikum számára az erőkiszerelés eszközének tekintett futball-mediatizálás tárgyává. Az emberek frusztrált tömegei, a társadalom „zombifikációja” olyan stratégiává formálódott, amelyben a reményvesztettség eszköztára kihat(ott) az alárendeltségek és mentalitások összességére, s ebben mint folyamatban a 2006 óta zajló hatalmi-politikai változások is átalakulást eredményeztek. Mindez az 1987 óta zajló gazdasági válság, széteső társadalmi univerzum és lepusztuló közérzet közegében a napi túlélésért küzdő-ügyeskedő emberek végtelen tömegeit is áthatja maga a helyzet révén – következképp magának a kutatónak és a helyzet elemzőinek is egyszerre kell kívül és belül lennie a problémák körén, hogy értelmezni bármit is jogosultan próbáljon, s ne a „nemzetközi politikai befolyás” távolságtartó érdekszempontjai szerint okoskodjon.

⁴ L'Harmattan, Budapest, 2009., 200 oldal.

A szerző a labdarúgást olyan világgépi és ideológiai felületnek tekinti, amelyben kézenfekvően tükröződnek a társadalom életének problematikái, konfliktusai, összefüggési rendszerei. Sőt, mint hangsúlyozza, valamiféle ideológiai vízióként és ethosz felületeként is használható az a tünetegyüttes, amely „Kamerun vonatkozásában (és valószínűleg máshol is) több, mint a világgép pusztá reflexiója. Szimbolikus természetéből adódóan a futball többértelmű, számtalan értelmezést tesz lehetővé. /.../ arra is módot nyújt az embereknek, hogy olyannak képzeljék el a világot, amilyenek lennie kellene. Ezért a visszatükrözött valóság átalakításának legalább a lehetőségét felcsillanthatja...”, vagyis egyszerre lesz világgép és ethosz is (amilyen, és amilyenek lennie kellene). De amennyiben a világgép a rendről vallott legátfogóbb elképzelés, ez éppen Kamerunban maga a rendtelenség lenne – főképpen az utóbbi évtizedekben, hiszen a kilencvenes években még „a nyilvánosan hangoztatott valóság” ennek éppen az ellentéte volt, azzal a többlettel, hogy eredendően a 19. század európai sportjainak fegyvertárából származó küzdés és fegyelem és fair play korántsem volt jellemző a kameruni helyzetre, hiszen mindezt kívülről oktrojálták rájuk – ők azonban internalizálták, beemelték, átvételre és megerősítésre ítélték. A „férfiak nevelését” archaikus pátosszal vállaló edzők például mintegy meghaladni törekcszenek a gyarmatosítottág érzéséből fakadó, etnikai és kulturális értelemben is érvényesülő szegmentálódást, helyette a zombifikációs és posztkoloniális érzület ellentéteként sugallt életképességbe, a „nagyok” legyőzésének és a küzdésképeség fokozásának programjába fektetik energiáikat. E szituációban jelen van a tradicionális törzsi értékrend is, de a posztmodern, fejlődésre orientált és sikerképességre predesztináló attitűd is. Hiába az infrastrukturális elmaradottság vagy a posztgyarmati függésrend, a jövő reményteli víziója segít abban, hogy egyszerre gyűlöljék is, meg alázattal és utánzással is fogadják a megmérkőzés folytonos kihívásait a sportszerűség értelmében – ezzel a nagyvilág őket személyükben elismerő, saját jogon egyenlőnek tekintő közérzetét identifikálják. A sport elvben szigorúan teljesítmény-elvű rendszeréről mindenki tudja, hogy külső körülményektől (szponzoráció, játékosok vásárlása, játékfeltételek, szurkolói körök tagoltsága, csapatok közötti rivalizálás, stb.) függ, de mintha „a jobbik győzelme” számukra eszköz és hit volna a környező világ egyenlőtlenségeinek, igazságtalanságainak visszafordításában. A kétségbeesés és cselekvésképtelenség helyett így lesz a fociból morális többlet, erény, szimbolikus tőke és revans lehetősége, magából a fociból pedig az identitások megtisztulása révén elérhető, a társadalmi törésvonalakat fölülíró életviteli és értékrendi megoldás. Ekként azonban a leggyakoribb (politológusi, történészi) identitás-leírás mellett, a nacionalizmus és az etnicitás érvényesülésével sokszor ellentétben is, a futball válik olyan kontextus-függő értelmezési tér részévé, ahol az „afrikai rassz” éppúgy a nemzeti közösség építő erejévé lehet, mint az európaiak számára a könyvnyomtatás és kapitalizmus szellemisége vagy a nemzetállamiság erjesztő ereje, „képzelt közössége”...

A kötet a kiadós bevezetőt követően a kameruni „miniatűr Afrikát” jeleníti meg földrajzi, etnikai, gyarmati és függetlenségi korszakában, majd a 90-es évek politikai (többpártrendszeri) vívmányait és a posztgyarmati örökség helyzetét, hogy ezen belül helyezze el a labdarúgás szerepét, állampolitikai célrendszerre válásának módját. Ezt a hétköznapi futball-sztori követi, szurkolók, csatárok, amatőrök és profik, csapatok és botrányok, győzelmek és kedélyhullámzások korszakaival, majd a nemzetkép és világbajnokság viszonya, nacionalizmus és etnicitás relációi, nemzetépítési és csoportkulturális narratívák rendszerének bemutatása, hogy azután a „fehérek és franciák” reprezentálódásán túl a remények és a jövőépítés víziójaig vezesse az olvasót.

Vidacs Bea kulturális antropológus, egyetemi tanulmányait az ELTE néprajz és angol szakán végezte, majd a nyolcvanas években az Egyesült Államokban szerzett doktori fokozatot (City University, New York), terepkutatásait Magyarországon és Kamerunban végezte, oktatóként hazai és amerikai egyetemeken töltött éveket. Kiemelkedő érdeklődési területe lett a futball antropológiája, melyet éveken át kutatva (ebből két évet Yaoundé csapatainak szentelve) adja át most összegzését, amelyet az antropológusok (s köztük, vagy akár még az afrikanisták) között is ritka témakörből vesz. Kötete roppant izgalmas munka, szakmai szemmel nehezen eldönthető, hogy a politikai antropológia kedvenc területeitől vett etnikai, nemzeti, társadalom-rétegződési, hatalomgyakorlási tematika mellett inkább a posztkoloniális korszak afrikai ébredéseinek egyikét, a globalizációs folyamatok valamely lokális eseménymenetét, vagy a nemzeti kultúrák közt újonnan rangra emelkedő „focinemzet” státuszt elemzi-e alaposabban, vagy a komplex kultúrakutatás eszköztárát viszi a kameruni futballstadionokba és környékükre. Nincs „kedvenc törzse”, nem kellett ideológiai vagy világnézeti pozíciót felvennie, s nem köteleződött el szubkulturális berkekben a végtelenségig... – mégis példásan, tanítanivaló mélységben járja körül választott témáját, a sport ethoszát, a jövőbe ívelő reményeket és az ironikus, önkritikus kreativitást együttesen.

Annyit pedig már a téma jövőjéről is biztosan lehet tudni, hogy a dél-afrikai labdarúgó világbajnokság, valamint a sportszociológia és foci-antropológia hazai terepválasztási lehetőségei további mély megértés lehetőségeit nyitják Számára, akár a kameruni futballisták lehangoltan is reményteljes vízióit követve, akár más tünemények nyomába eredve...

Magyar honfoglaló kolónia életképessége Brazíliában

A kameruni fociról jószerivel senki semmit nem tudott a nyolcvanas-kilencvenes évekig, a magyarról meg nagyjából minden világpolgár legalább valami egysíkú képzetel, „Aranycsapat”-hírral, focinemzet-vízióval mindenképpen. Olyan világtájakon pedig, ahol a foci éppenséggel nemzeti sport, még másabb, még rangosabb a jelentéstere a magyar nemzeti reprezentációnak. Ehhez járult hozzá, s erről formált élményközeli képet a magyar kulturális antropológia egyik diszciplína-teremtő atyjának édesapja, idős Boglár Lajos. *Magyar világ Brazíliában – a múlt századtól 1942-ig* című kötetében⁵ módfelett aprólékos részletekben számol be a helyi migrációs folyamatokról, azok kezdeteiről, s a történeti változás mindennapos példáival, fotóival illusztrálja mindezt.

„Az első időben nem ismerték a maláriát. De azután egyszerre csak megjelent az esős évszakban kiszáradt Itararé folyó völgyében a trópusi betegség, és levette a lábáról a kolóniát. (...) Amint azután a betegségből úgy-ahogy kiláboltak, a legnyomorúságosabb magyar családok egymás után hagyták el a telepet. Éppen a követi látogatás idején talákoztam egy ilyen karavánnal. Csontra száradt bőrükkel, beesett szemeikkel, rongyokba burkolt gyermekeikkel, mintha csak Dante purgatóriumából ideszakadt figurák lettek volna ezek a kivándorló magyarok!” Így ír, s hasonlóan élménydús részletekkel mutatja be a brazíliai magyarvilágot, melyet 1927-től 1942-ig a brazíliai Magyar Királyi Konzulátust vezetőjeként gardírozott São Paulóban.

A több mint fél évszázada keletkezett kézirat valójában nem csupán egyik (eddig föl nem fedezett opusza) a két világháború közötti magyar értelmiség

⁵ Szimbiózis Alapítvány, Budapest, 1997., 144 oldal, 74 fényképpel

memoárirodalmának, hanem módszeres, sokoldalú és hiánypótló dokumentuma a „világmagyarság” egy korántsem apró diaszpórájának. A trópusi ország századunk első felében (s főként első évtizedében) még „feltöretlen” talaján, a végeérhetetlen őserdőben s a rohamosan növekvésnek induló világvárosok (São Paulo, Rio de Janeiro) perifériáján letelepített jómagyarok voltak azok a „honfoglalók”, akiknek telepes kolóniáit a szerző féltő gonddal látogatta végig, és támogatta iskolával, tankönyvekkel, kereskedelmi kapcsolatokkal, jó szóval és jogsegéllyel egyaránt.

Megint egy könyv, melyben a magyarság „nagy M-mel” és még nagyobb hazafisággal van jelen? Ismét egy újrafelfedezett „exportált” nemzettudat valahol a világ végén? Nehéz a tagadó választ megadni ezekre a (korántsem ok nélkül) gyanakvó kérdésekre. Rendre előfordul, hogy a magyarországi rendszerváltást megelőző fél évtizedben induló „identitáskeresés” nevében a külföldre szakadt vagy épp a trianoni határokkal külszomszágba szorult magyarság hogylétére, létszámára, identitástudatára, „hazavágyó” érzelmeire tényleges ismeretek nélkül hivatkoznak a lelkesült honfíú érzelmeiktől felhangolt literátorok, s e képzelt vagy akár valós érzelmi anyagot hivatkozási alapnak tekintik a politikusan gondolkodók – vagyis hol irigykedő, hol sajnálkozó, hol felhangolt minősítésekkel illetik azokat, akik a történelem évszázados vihariban kitántorogtak a világ megannyi tájára. Ám épp e miatt az „újmagyarkodó” közfelfogás miatt is igen fontos esemény ennek az 1943-ban kelt kéziratnak a közrebocsátása. Hiszen oly kor tanúja írta, aki eredetileg közgazdászdoktor, külügyminisztériumi munkatárs, majd milánói konzuli hivatalnok, s végül brazil követ volt, aki tehát látott, kutatott és cselekedett, maga is megszenvedve Magyarország hadba lépését a németek oldalán, ám aki mindemellett értő, gondolkodó és tetters személység lévén nemcsak „felpanaszolni” volt képes a braziliai magyarok számkivetettségét, hanem megérteni, óvni és bemutatni is megpróbálta azt.

A Magyar világ Brazíliában. A múlt századtól 1942-ig című kötet így nem csupán egy kormánytisztviselő látogatási naplója, publicista élménybeszámoló vagy szárazon tudományos ismeretterjesztő mű, hanem – a Szerző szabadkozásai ellenére valódi tudományos értékkel fényeskedő munka. Lehetséges, hogy akadémiai mércével mérve ma már nem lenne könnyű a korabeli megfigyeléseit szabályos értekezésként megvédeni – s idős Boglár Lajos maga is szabadkozva írja: „Ez az egész mű nem tart igényt tudományos értékszerúségre” –, ám mégis feltétlenül forrásértékűnek kell nyilvánítanunk a kötetet. Ebben talán a legfelszínesebb, ugyanakkor kétségtelenül a legkínálkozóbb kérdés az lehet: mi a csudát kerestek a magyarok a XX. század hajnalán Brazíliában? S egyáltalán kik voltak ezek a magyar telepesek, honnan jöttek, és hová jutottak?

A szerző válasza több mint kimerítő, még ha imitt-amott szerényen mentegetőzik is a maga vállalásának korlátain: *„e hangzatos antropológiai cím alatt meghúzódó szerény elmélkedés sem akar többet, mint csupán néhány olyan körülményre rámutatni, amikből arra következtethetünk, hogy a Brazíliába került magyarság hazai származási tájak szerint milyen embertípushoz tartozik. továbbá röviden ismerteti azt, hogy magyarjaink itt, Brazíliában milyen környezetbe kerültek, és milyen embertani vagy etnológiai hatásokkal kell számolniuk. A Brazíliában összegyűlt nyolcvanezer főnyi magyar a hazai területnek annyi különböző tájáról származott, hogy róla egyöntetű antropológiai képet adni nem könnyű. Miként Csaplovics János már 1825-ben elmondta, hogy embertanilag »Magyarország Európa kicsinyben«, ugyanúgy elmondhatjuk a braziliai magyar kolóniáról, hogy az faji sokféleség szempontjából a kicsinyített Magyarország”. S Boglár e szerény felvezetés után sorra veszi az 1908 és 1929 között bevándorló félszáz ezer magyar származási helyét, braziliai letelepedését, nagyvárosi csoportjait,*

őstermelő településeit, nyelvi és kulturális beilleszkedését, hitéletét, egészségi állapotát, egyesületeit és munkavállalói helyzetét, ínséges állapotát és sikereit, felrajzolva végül a perspektívákat is.

A kötet egésze a „Magyarország felfedezése” sorozatba illő szociografikus, történeti és empirikus tapasztalatokra épülő anyagként, kivételes tömörséggel tekinti át az Amazonas őserdőiben, a Rio Grande völgyeiben, São Paulo kereskedelmi, ipari és kulturális életében lassan otthonra lelő menekült, illetve reménykereső magyarságot, melyet nagy földbirtokokat és biztos sikert ígérő ügynökök csábítottak át az óceánon – hogy azután vasút menti lakás, háztulajdon és biztos megélhetés helyett őserdei ösvénynyírásra, erdőirtásra és papaja- vagy kávéültetvényi munkára fogják be őket. A szerző összegyűjtötte adatok alapján *„a Brazília felé irányult kivándorlásnak a legtöbb magyar vért Erdély és Bácska adta', főképpen az első világháborút követően, amikor az utódállamokból tömegesen menekültek új életutat keresni az ellehetetlenült sorsú népek”*. Mindezt idős Boglár Lajos oly körültekintő forrásfeltárással, józan becslésből származó mérésekkel (például egyházközségi adatok, útlevevizsgálati jegyzőkönyvek, bérlakó-nyilvántartások, teleklevelek és hivatalos statisztikák alapján) teszi, hogy adatai felől cseppnyi kételyünk sem lehet. Mi tagadás, nemigen szokhattunk hozzá, hogy a magyar külképviselet két világháború közötti funkcionáriusai aprólékos, félszáz fotóval illusztrált művet alkossanak, így rendkívüli értékű anyagként értékelhetjük ezt a munkát. S ami az átlagos történeti, magyarságismereti, hungarológiai érdeklődésű olvasó számára különösen izgalmas lehet, az nem más, mint az alapkérdés: mi a csudát keresett 56 ezer magyar lélek Brazíliában – s épp ezt válaszolja meg a szerző oly impozáns részletességgel, hogy szinte lehetlenné teszi magát a műfaj-meghatározást is. Javarészt egy kolonizálódási (kivándorlási-betelepülési-benépesítési) folyamat történeti dimenzióiról kapunk hiteles összegzést. Azonban a társadalmi körülmények leírását illetően gazdaszociológiai megfigyelés éppannyi van a kötet lapjain, mint kultúrakutatási, etnoregionális, kisebbségpolitikai vagy faluszociológiai észrevétel. Egyszerre nyújt antropológiai nézőpontot és demográfia-történeti vázlatot, művelődésszociográfiát és lokális nyilvánosságtörténetet, diplomáciai kordokumentumot és etnográfiai útmutatást. S mindezt a kor társadalomtudományi íráshagyományának színvonalán, úgy, ahogyan akkoriban Magyarországon is alig tucatnyian írtak társadalomrajzot. Ezenfelül – bár mind kevesebbet kéne ezt hangsúlyozni, hiszen csupán a magunk korlátos tudása világlik elő, nem több – idős Boglár Lajos igen nagy mértékben segít felfogni, elfogadni s a kor viszonyaihoz arányítva tudomásul venni, hogy miként is alakulhatott így ez a magyar áttelepülés, és miként maradt elviselhető az ottlét, az asszimilálódás kényszere, a hazától távoli egzisztenciateremtés, a „pionír” sors.

Mert hogy mit jelent évi 300 esős nap egy békési zsellérnek, a cukornádcseplés egy szlavóniai gazdának, vagy a kávétermelés egy budapesti félproletárnak, illetve hogyan boldogul a telekspekulációkkal, trópusi betegségekkel vagy a portugál nyelvvel az „egyszeri magyar” földműves – azt mind részletekbe menően megtudjuk a könyvből. Kiderül, hogy a kávéültetvényekre telepített vándorok egy részéből gyári munkás lett, vagy jól kereső iparos, saját házzal rendelkező városi polgár akár, akinek otthonról hozott munkaképessége, takarékos életmódja, kelet-európai találékonysága és kitartó derűje véletlenül egybeesett a brazil fejlesztési programok fősodrában megkapaszkodó másik kéttucatnyi náció számkivetettjeinek helykeresésével. Vagyis a jómagyar egyfajta versenyhelyzetben is „pályaképes” tudott maradni, de minden személyes sikere ellenére jobbára egyetlen fő cél érdekében tette, amit tehetett: a hazatelepülés vagy legalább az otthon maradottak támogatása lebegett a szeme előtt. A brazíliai Mátyáskirályfalva, Rákóczi-falva, Szentimrefalva, Boldogasszonyfalva,

Árpádfalva s a többi telepesfalu magyarsága; továbbá egyleteik, műkedvelő köreik, hitéleti gyakorlatuk, bármennyire is a végleges megtelepedést és az egyre sikeresebb életvitelt jelentették, mégsem tudták feledtetni a világgazdasági válság utáni visszatelepedés reményét.

A szerző művének utolsó fejezetében meg is fogalmazza a kérdést: mi várhat a brazíliai magyarságra? Mint minden kivándorló magyar, a Brazíliába induló is azzal a feltevessel távozott külföldre, hogy „*ha majd a kivándorlást előidéző okok, mint például a gazdasági helyzet, a politika, vagy egyéb, a boldogulást akadályozó körülmények megváltoznak, vagy amikor egy kis vagyonszerzéssel jobb sorsot remélhet, a hazájába visszatér*”. A legáltalánosabb eset azonban mégis az, hogy „*a hajdan ideiglenesnek indult kivándorlás a legtöbb esetben végleges megtelepedéssé vált*”. A brazíliai magyarság, e mintegy húszezer családnyi népesség sorsa is azon áll, hogy a kormányzatok tervei milyen mértékben tartalmazzák a tengerentúli magyarság hazatelepítésének szándékát és forrásait, illetve másik oldalon épp azt, hogy az asszimilációs szándékoknak miképpen tud ellenállnia beolvadásra ítélt népesség. A brazíliai körülmények között minden betelepülőre teherként nehezednek a „külső beolvasztási eszközök”: a törvények, rendeletek és közigazgatási intézkedések, melyek nehezen elviselhetők, de a konzervatív s nemzeti hűségről csak egyféleképpen gondolkodó magyarság számára nem veszélyesek, mert az dacossá, elzárkózóvá és passzív válik, mihelyt betolakodó hatás éri, sőt, mindez még föl is erősíti óhaza utáni vágyakozását. Veszélyesebb viszont a lelki hatásokra épülő beolvasztás: amint az asszimilációs folyamat előnyeiről sejtelve támad, a magyar is megszeretni kész a szívélyesen befogadni hajlamos országot, s a kivándoroltak második nemzedékéről szinte büszkén vallja: ő immár „brasileiro” lett. Kialakul a kettős kötődés: ott is kőházat épít magának, megszereti a befogadóan viselkedő őslakosságot, s az amúgy sem a meggazdagodás vágyával kivándorló egyre kevésbé lesz képes saját erejéből visszavándorolni, ha Brazíliában nyugodtabb hajlékot, több földet, kistulajdont, boltot szerzett már, vagy több szeretetre talált, mint amennyit idehaza megkaphatott.

Az utóbbi lehetőség, különösen az 1937–38-as esztendőben, semmiféle akadályba nem ütközött, '38 után azonban rendeletek korlátozták a mozgásszabadságot, brazil földön született gyermeket nem lehetett kivinni az országból. Tetézi ezt a merev intézkedést az is, hogy „*Brazília és az európai kontinens között olyan vándorlási fluktuáció indult meg*”, amely Brazíliának rendkívüli módon jót tett, s ez a legújabb kori népvándorlás látszólag mégis a bevándorlók mentalitásával ellentétes következményekhez vezetett. Mert bár a Brazíliában gyökeret vert és az országot megszerető bevándorlók végeredményben boldogtalanok voltak, amikor hazájuk elhagyására kényszerültek, megélhetésük javuló gazdasági együttműködési végül is elvették „szentimentális tartalmát” az óhaza fogalmának, s arra készítették őket, hogy az „ősi földre való visszatérést megvalósítani” egyre kevésbé törekedjenek. Java részük több-kevesebb sikerre is jutott, amit elhagynia oktalanságnak látszott, s mivel a honi társadalom hazahívó ereje gyengült, vezető emberei már nem próbáltak gondoskodni róluk, megtalálták lehetőségeiket odakünn is.

Napjainkban a magyar kolóniáknak romjai is alig léteznek Brazíliában. A minap előfordult, hogy a hajdani magyarságról emlékiratait kötetformán rögzítő magyar kormánytisztviselő fiának, a néprajzos-antropológus ifjabb Boglár Lajosnak adta föl a leckét egy brazíliai városka polgármestere: szerezzen valahonnan egy magyar koreográfust, mert a helyi magyarok kései ivadékai a kilencvenes évek végén ismét magyar táncokat akarnak tanulni.

A brazíliai magyarság első telepeseinek, a századunk első harmadában kivándorló magyaroknak a történetét megíró szerző 1943 decemberében így összegzi

szándékát: „*E könyv megírásánál engem ugyanazon elv vezetett, amit a braziliai magyarokkal való közel másfél évtizedes együttélésben vallottam: hogy az ember az általa hirdetett igazságot, eszményt valóban higgye is! Én hittem az Istent, hittem a család szentségét, hittem és példaadóan gyakoroltam a szeretetet, a tisztesség erényét és a külföldi magyarokat egybefogó nagy eszményt: a hazaszeretetet*”.

A kötet lapjain megnyilatkozó szerző szerénysége azonban nem volt kisebb tudományos igényénél. Amit írása nyújt, az nem pusztán a magyarság, a száműzöttek, a tengerentúli szerencsepróbálásra kényszerítettek egyféle krónikája, hanem magának az embernek szeretete és az emberi léthelyzetek megértésének, a kultúra és az élet teljességét megismerni vágyó tudományosságnak is emelkedett, méltó és tiszteletet ébresztő lenyomata. Nagy szerencse, hogy e mű az óceán s a történelem viharain át épségben megmaradt. S köszönet illeti azokat is, akik megőrizték, és most immár továbbadták. Ha lehet – bármily szimbolikus értelemben is – méltó „*hazatérése a braziliai magyaroknak, ennél pompásabb formában aligha sikerülhetett volna*”.

A „haza” sosem tért narratívák képeiből

Képzelet és művészet, dokumentumközlés és értelmezés kiállításán veszünk részt a kiállítás termeiben és a kiadós katalógus lapozgatása közben. Előbbi a Kremsben (Ausztria) bemutatott cigányok, szintók, elbeszélésmódok és mutatkozások tárlata, utóbbi a Nyugat-Európában immáron kitűnően bevált vaskosabb album, részint majdnem teljes illusztratív anyaggal, részint a háttértudás nyomtatott ismeretanyagával bővítve...). Cigány-interpretációk sorozataival találkozunk a plain air festészettől a fotóba foglalt hősieítésig, a naturalista ábrázolás intimitásaitól a Roma Holocaustig ívelő gondolati mezsgyén át a kortárs „archaikus népleírásig”. Mondhatni: a mutatkozások széles horizontja révén kapunk vizuális és szemantikai örökséget, avagy inkább történeti portrét és mentális tájképet e mindig változó, és folyton-folyvást sajátlagos érdeklődést vonzó népességről. A Kremsben bemutatott kiállítás apropóján⁶ fölöttébb elgondolkodtató, avagy kínosan érdekes mindaz, ami nagy termekben, sokféle anyagból, rikító színekkel és még rikoltóbb tartalommal lepi meg nézőjét.

Történeti tájkép? Illanó pillanat? Vagy inkább megkövült, előítéletes örökség? Nehéz dönteni, mind a tárlat, mind pedig a katalógus alapján. Ezek mindegyike, s még ráadásképpen a megjelenítések sajátos belső története, tudományos és esztétikai vonulata a teljesebb kontextus, körülöttük és bennük interpretációk interpretációja, magyarázkodások és megneveződések magyarázatai. Állandósult időlegesség.

Ez időlegességben azonban ténylegesen jelen van a szélsőséges indulatoktól az álmittas művészetig minden! Már a kiállítás első termében egy méretes terem egész falat betöltő ikonikus impressziója fogadja a látogatót, amely a cigányok vándorlás-történetét, Indiától és a képzeletbeli „ősi földtől” induló mozgását mutatja be pannószerű térképen, hatalmas és karnyi széles nyilakkal, melyek Európa és Afrika északi vidékei felé induló csoportjaikat hivatottak megjeleníteni. Képzelt világok, messzi múltba vesző származástörténet, mesés Kelet a háttérben, makrancos jelen a belső, további termek és a nyugati világok felé. A pannóval szemben, egészen

⁶ *Roma & Sinti. „Zigeuner-Darstellungen” der Moderne.* Kunsthalle, Krems, Ausztria. A kiállítás katalógusát szerkesztette: Gerhard Baumgartner – Tayfun Belgin. Kiadó: Kunsthalle, Krems, 2007. 112 oldal.

szerényen, de a nyitó terem méltó arany metszeti pontján azonban máris ott szerénykedik egy 50x60 centis festmény, olajjal pingált fatábla a 17-18. század fordulójáról, mely az osztrák birodalom határán állott egykor, s funkciója leginkább az volt: megtiltsa a cigányok belépését a császári térbe, érthető ábrákkal jelezve, hogy botozás, kínzás, pellengér, megfeszítés, keréketörés, családtóli elszakítás és börtön lehet osztályrésze annak, aki megszegi ezt a figyelmeztetést, s a tiltó (megállító) tábla dacára behatol a „méltóbbak” tájaira. Észbontó aprólékossággal értesülünk tehát a *mítoszok* és hősi vagy kollektív történelmi képzetek egyik, s kontrasztképpen a *pusztító realitás* másik közegéről. Ez a kettősség azonban részint föloldódik a termék hosszú során át, részint nem ily kontrasztos a katalógusban sem. De annál elgondolkodtatóbb...

Ami ugyanis mintegy a jelképek, jelentések, értelmezések állandósultságát nyomatékosítja, az a megfigyelés, hogy bár a cigányságról „szokványos” képzetek alapján illő egyrészt mint vándornépről tudni, másrészt ha mégis „szedanterizált”, idegen társadalmi térben megtelepült népekként tekintjük őket, akkor azonnal felfigyelhetünk arra, hogy „természeti” mivoltuk, a létmódjukhoz fűződő, irigylendő szabadság és szabadosság miként jelenik meg ikonikus ábrázolásukban, olajfestményeken és jeles mesterek életművében az idealizáló, egzotikumot megtestesítő pompában, már a 17. század közepén. Ez a „modernizálódó” kontra „természeti” beállítás részint végigvonul az ábrázolástörténeten, ikonográfiai pontossággal leírható felfogásmódokban testesül meg, részint roppant érdekesen követhető a változások megannyi árnyalata is a történelmi kép „realizálódása” és „dokumentummá” izmosodása révén. A tárlatot – s ennek nyomán a katalógus-albumot is – fotók teszik kompletté, a 19. századi medvetáncoltató kompániáktól és koldus-ábrázolásoktól a huszadik század végi moldvai esküvő-fotókkal zárva. Ekként a tárlat időben is, térben is a változatokat mutatja, ezernyi verzióját az egzotikum felmutatásának, a városi nép fogalmi képzeteiből vett művészi kivonatoknak, a „művészeti piaci” témává avatódásnak és a kollektív történelem egyes fázisait létmódjukban tükröző cigányok társadalmi beilleszkedtségének.

Nem tiszta ez a képlet így, ennyit magam is belátok. A kiállítás magyar anyagának válogatása (véleményem szerint kétségtelenül orosz-lánrésze) Kovács Éva révén kerül értelmezésre, megejtően izgalmas ábrázolás- és értelmezés-történelmi kontextusban. Miként a magyar művészettörténet nyugati reprezentálódásában régtől fogva fő szerepet vállaló Beke László (aki e kiállítás készítőinek kuratóriumában is méltóképpen jelen volt), továbbá mint Szuhay Péter (aki szintúgy a magyar cigány-ábrázolás historikus verzióinak elsőrangú ismerője lévén a kiállítás néprajzi fotóanyagával teszi teljessé az összképet), Kovács Éva is fölöttébb megörvendeztet bennünket (Gerhard Baugartnerrel közös írásában) épp a katalógus legerősebb „kísérőszövegével” (valójában inkább szerénynek ábrázolt tanulmány ez!), melyben a polgári átalakulás és a cigányábrázolás kontextusait világítja meg. Az idői előképekben romantikus idillek, szinte archaikus mintára formált illuzorikus tájak és szituációk, metaforikus pompájukban bemutatott „foglalkozási szereplőkként” a cigányok (mint köszörűsök, lókereskedők, piacozók, muzikusok) nemcsak „bohémek”, szenvedélyesen élők, nyíltak, „természetiek”, „szárnyalóak”, kötetlenek szerepében tetszelegnek (Tanja Pirsig-Marshall katalógus-szövege mutatja be őket ebben az ikonográfiai metszetben), hanem sajátos „karakterjegyekkel” rendelkezvén, hajuk, bőrük, testszínük, táncaik, színes öltözékeik, délies-keleties „másságuk” révén eleve a paraszti és korai ipari fejlődésre beállt társadalmak perifériáján kaphattak csupán helyet. Ezt a prezentációt olyan nevek is „szolgálják”, mint Leonardo da Vinci, Hieronymus Bosch, Pieter Breughel, Tizian, Correggio, Caravaggio, Jacques Callot, Gainsborough, Constable, Turner, akiknek cigányábrázolásai mintegy megerősítő

„karakterjegyekkel” igazolják az életmód, a külsődleges jegyek, a másság, a szabadosság és kötetlenség, játékosság és művésziesség motívumait. A romantika cigányábrázolási és poétizálási hullámában (Goethe cigánydalaitól Liszt Ferenc hangpoéziséig) a cigány világ toposzai (piac, pusztai sátorozás, tánc, muzsikálás, stb.) révén olyan motívum-együttes álltak össze, amelyre a polgári társadalom pillantása már irigyen és mint az „elmaradottság” archaikus idilljére vetül. De ebben sincs véglelesség: ahogyan a keresztényi Európa számára a török birodalom terjeszkedése révén megjelenő cigányság eleve a „primitív” és „civilizálandó” kategóriába volt besorolható, majd a társadalmi „rend és rendezettség” képzetét fenntartani igyekvő polgárság számára mint a rendfenntartás gondjaiba ajánlható populáció „kapott arcot”, úgy vált a cigányábrázolás a kriminalizált és kiszorított társadalmi tömeg „befogadásának” eszközévé, megszépítő összhatás „hordozójává”, hivatalnokok tolláról átkerülve az írók, festők és előkelőbb társadalmi környezetük domesztikált befogadói eszköztárába.

Talán egy felszínes, ezért elnagyolt, kicsit ostobácska előítéletességnél is átkosabb tud lenni olyasfajta bemutatás, amely egy fölöttébb gazdag kiállítási anyag láttán valamely „egyértelmű olvasat”, „üzenet”, kicsengő „mondanivaló” minimumára próbálja redukálni az élmény sokszínűségét, az árnyalatgazdag elbeszélés tónusait, kontrasztos, ellentmondásos világát. Épp ezért magam nem törekszem ilyen értelmezés kiemelésére. Ugyanakkor úgy érzem, kár lenne elegánsan elmenni amaz észrevétel mellett, hogy e kiállítás és katalógus miképpen diskurál nézőivel, miként hordoz korszakos sugallatot a kortársak számára „a Másságról”, arról a konstans momentumról, amely mindenfajta cigányábrázolást beleng valamiképpen.

A cigánykutatások többsége ma már véletlenül sem kerüli meg azt a kontrasztot, mi több: alapvető észrevételt, hogy „a cigány” szinte kezdeteitől, megnevezésének és művészetbe emelésének, „művészeti témaként” megjelenésének őskorától folytonosan a „rendezett” állapottal ellentétes létmódú, idegen, vándor, számkivetett, szabados személyiség toposzaként körvonalazódott. Mint bevezető tanulmányában, melyben az európai cigányság, szintók és romák csoportjainak genezisébe vezet, Gerhard Baumgartner emlékeztet arra is, hogy a „vándorlás-kori” múltjával azonosított, mobil, folyamatos „kívülállásával” tüntetni is képes, ezért a polgári rend normái szerint evidensen „normaszegő” népesség már európai létének kezdeteikor úgy szorult a társadalmi perifériára, hogy befogadásra szinte esélye sem volt. *Athinganoi* (atsiganos) a görögben „kítaszítottakat” jelent, s ha a tradicionális cigányfoglalkozások képviselőire, nomád létmódjuk és migráns voltuk évszázadaira gondolunk, mindmáig hasonló szerepekben „intézményesült” létük talán folytonosan tükrözte azt a reménytelenséget, amelyet az asszimiláció, a befogadottság hodály-melegéhez lehetne kapcsolni. Ugyanakkor érdemes észrevenni azt is, hogy midőn a keleti vándorlásból egyiptomi és konstantinápolyi utakon Európába érkezett cigányság a britek számára még egyszerűen csak távoli és ősi idegent szimbolizált (az angol gypsy szó is az „egyiptomi”, „Egyptian” elnevezés kifejezője), az európai nemzetépítés korszakaiban a romantikus másként-lét a legtöbb állam bőséges polgára számára azonban már csak a nemlegális (vagy kifejezetten illegális) egzisztenciát jelenítette meg, akinek csupán alkalmi léte van, hisz „szülőhazáját” már réges-rég elhagyta..., ezért a romantikus felvilágosodottság időszakában már egyenesen identikus „hazafias szellemiséget” lett hivatva szolgálni. Az irodalmi szövegek cigányai immár a hatalom elleni diskurzusok részeivé-szereplőivé váltak, Vörösmarty, Lenau vagy akár Petőfi is előszeretettel reprezentálják a nép egyszerű, nemeslelkű, szíves és optimista világát a cigánykaravánok, táborok, táncosok, pipázgató öregek és gyermekszerető családanyák toposzaival.

Ahogy a polgári álmok, a konszolidálódó államrezonok, a forradalmak utáni európai nyugodalmasság a rend és a rendszeresség optimumára állt be, úgy kerültek „befogadásra”, szinte adoptálásra a cigányok „mint témák”, mint toposzok, mint személyiségek. A magyar táblaképfestészet olyan jelesei (erről Baumgarten és Kovács Éva kitűnő fejezete szól a katalógus-kötetben), mint Bihari Sándor, Réti István, Donát János, Munkácsy Mihály, Deák-Ébner Lajos, Kunffy Lajos, Csók István, Valentiny János, Jávor Pál, Göröncsér Gundel János, Ferenczy Károly – továbbá épp a térségi párhuzamok kedvéért különösen izgalmas, hogy osztrák kortársaik is! – épp azt illusztrálják a maguk cigány-tematikájú festményeivel, miként került „polgárság-közelbe”, ihlető és piacképes értékrendbe a cigányság. Roppant érdekes, ahogyan a katalógus szerzőinek elbeszélései során az első olajképek „foglalkozás”- vagy „életmód-reprezentációiból” a huszadik századra már aktképek, portrék, a fekete-fehér kontraszt kiemelésének, a test tárgyiasulásának és kiszolgáltatottá válásának folyamata lett. Baumgartner bevezető írása kitér arra is: a huszadik századra az évszázaddal korábbi „rendszabályozási probléma”, rendfenntartási ügybonyodalom átváltozik önnön abszurdjává: a burgenlandi Lackenbach cigány-lágere, majd Auschwitz-Birkenau és Chelmo koncentrációs táborai 1938 és 1945 között fél millió cigány áldozattal érték el „csúcsrajáratásukat”, ebből a végítéletből az ausztriai cigányságnak csak egytizede tudott megmenekülni... A „cigány ikonográfiához” a roma és szinto közösségek pusztulása, beolvadása, ellehetetlenülése is hozzá tartozik, de mindez már csak a késői utókor cigány képzőművészeinek témái között megjelenő változatokban kap maradandó lenyomatot. A társadalmi környezet azonban fokozatosan el tudta érni azt, hogy úgy beszél (azaz hogy: nem beszél) a cigány Holocaust rémületéről, mintha az éppoly villanásszerűen átmeneti lett volna, mint egy sátorponyvás karaván érkezése és távozása.

Nem lenne illendő tehát – hogy itt a fenti bekezdésben elindult gondolatmenetet be is fejezzem végre... – valamiféle „értelmiségi” olvasatot kölcsönöznöm a tárlatnak és katalógusának. Annyi viszont épp annyira a tárlat végigjárásából, mint a katalógus lapozásából egyaránt kiderül: sem a roma társadalom, sem a cigányábrázolás históriája, sem a jelentések erdeje nem érthető és nem értelmezhető pusztán magában...! A kötet fotóin, melyeket Szuhay Péter állított össze és elemmez, ugyanúgy átsuhan ez a *kontextualitás*...: a könyvtábla előzékén is látható fotón Kunffy Lajos ősz szakállasan és fehér nyári öltönyben ül kecskelábú székén a cigánytelep szélén, vázlatkönyvével kezében, a borító hátsó oldalpárján pedig a legjelesebb primásokból álló csoportképet látjuk, amint a Nemzeti Múzeum lépcsőjén a maguk legnemesebb tehetségével is a „magyarságot” reprezentálják a gádzsó világ más befogadói, fotósa, nézőközönsége számára... A gádzsó, amint vendégségbe megy a „primitívekhez”, a roma, amint a gádzsó történelembe illeszkedő kultúrát és népiséget reprezentálja... – olyan elképesztő kontrasztok ezek, melyeknél világosabban és harsányabban talán semmiféle érvelés nem beszélheti el: közösen és kölcsönösen konstruálják egymást, s egyik sem lehetséges a másik általi meghatározottság nélkül. Egyúttal persze mindketten építik maguk körül, maguk és a Mások ellenében is azokat a falakat, elválasztó paneleket, melyek nehezítik az átlátást, áthallást, megértést, megismerést...

Azt, amit ez a kiállítás és ez a katalógus oly meggyőzően beszélt el... Sem fekete nincs a fehér nélkül, sem fordítva. Csakis egymáshoz képest van értelme róluk és általuk beszélni. Lett légyen éppenséggel a korszak a képtelenségek őslényparkja vagy a politikai és pártos handabandázás időszaka, helyszíne. A kontraszt nemcsak a klasszikus művészetek elemi eszköze, festmény és fotó mutatkozási módja, de a mindenkori kortársak értelmességének mércéje is. Már amikor ez az értelem épp a belátó narratívákban hajlamos megnyilatkozni...

A fenti számos narratívát, melyek a kultúraköziség, a kapcsolatok és kölcsönhatások, reményfosztott esélyek és ábrándos nemzetremények különféle arculatairól formálódtak, talán lehetne akár kisebb művészeti, akár szociografikusabb társadalomkritikai, vagy épp „nemzetpolitikailag korrekt” építményekként tálalni. Erényük, mely egyúttal az életvezető értékek, fojtogató kényszerek, történeti ívű szükségszerűségek drámáival vegyes hátrányuk is, talán semmiféle egynemű szabályozással, átépítéssel, átfestéssel nem maszatolható egyneművé. Ettől azután még elbeszélésük, felmutatásuk sem. S ha írásom épp ezt a felmutathatatlanságot tükrözi, legyen az talán kreatóri hibám éppúgy, mint a folyamatok és fordulatok indokolt, örök, lebírhatalan sodrásainak kusza hordaléka is. Így, ezen át és ezekkel együtt lehet talán akkor a kultúrák közötti találkozások esélye a megértésre, kríziskezelésre, jobblétre, státuszbecékre is... Már csupán a belátó befogadó szükséges hozzá... Az meg tán minden nemzeti bokorban egyaránt megterem. S ha mégsem, akkor bizony a bokor a hibás. Vagysem.